

УДК 372.461-057.874:37=161.2

Н. М. Сіранчук,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Рівненський державний гуманітарний університет)
vasylyshynata@bk.ru

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У СТРУКТУРІ ТЕОРІЇ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено й науково обґрунтовано процес формування лексичної компетентності молодшого школяра у структурі теорії мовленнєвої діяльності. Науково доведено поняття "лексико-граматична будова мовлення". Визначено найефективніші принципи щодо побудови методики формування лексичної компетентності на функціональній основі. Поняття "лексичної компетентності молодшого школяра" значно ширше за поняття знання, уміння та навички з лексики, оскільки концентрує у собі спрямованість особистості (мотивацію, ціннісні орієнтири та ін.), її здатність долати стереотипи, передбачати мовленнєві ситуації, гнучкість мислення; характер-самостійність, цілеспрямованість, вольові якості.

Ключові слова: лексична компетентність молодшого школяра, семантичний принцип навчання, градуальний принцип навчання, мовна здібність, лексико-граматична будова мовлення.

Вступ. Світові тенденції модернізації загальної середньої освіти характеризуються тим, що знання перестають бути головною метою навчання, натомість пріоритетного значення надають формуванню в учнів здатності користуватися знаннями, застосовувати їх у різноманітних життєвих ситуаціях. Посилення діяльнісного компонента змісту освіти актуалізує необхідність формувати у молодших школярів ключові і предметні компетентності, необхідні для їхньої життєдіяльності.

Дослідження формування лексичної компетентності в учнів початкових класів розглядається в контексті проблем шкільної мовної освіти в Україні, головними аспектами якої є забезпечення пріоритету української мови як державної, створення умов для розвитку особистості школяра з перших років навчання, оскільки саме в цей час закладається основа життєтворчості.

Аналіз останніх досліджень. Багатоаспектність і складність проблеми формування лексичної компетентності в молодших школярів зумовили її розгалуженість: вивчення проблем мовної прагматики, аналіз цілей, мотивів, настанов учасників комунікації, які суттєво визначають особливості мовленнєвого продукту (Г. Богданович, В. Бондарко, А. Вежбицька, Є. Верещагін, Т. Винокур, М. Всеволодова, І. Голубовська, Ю. Караулов, В. Кононенко, В. Костомаров, В. Красних, О. Кубрякова, Л. Мацько, О. Митрофанова, Н. Озерова, Р. Ратмайр, О. Шмельов та ін.); збагачення словникового запасу учнів на різних етапах мовленнєвого розвитку (Н. Гавриш, Н. Голуб, Л. Кулибчук, Т. Коршун, В. Тихоша та ін.); культура мовлення (Н. Бабич, Б. Головін, О. Горошкіна, В. Костомаров, Л. Мацько та ін.); психологічні засади розвитку мовлення (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтьєв, О. Лурія, І. Синиця); функціонування текстів художнього стилю (Л. Варзацька, О. Караман, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилуок та ін.); розробка мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, Л. Мацько, Н. Пашківська, М. Пентилуок, К. Плиско, О. Хорошківська та ін.); комунікативний аспект вивчення мови (А. Богуш, Л. Варзацька, Н. Гавриш, В. Капінос, Т. Котик, С. Караман, Т. Ладиженська, В. Мельничайко, М. Пентилуок, К. Пономарьова, Л. Попова, М. Стельмахович та ін.). Більшість авторів цих досліджень мають спільну позицію щодо необхідності збагачення особистості дитини цінними духовно-художніми враженнями, емоційністю сприйняття навколишнього світу, розвитком її мовлення, творчою самореалізацією.

Мета статті – науково обґрунтувати процес формування лексичної компетентності молодшого школяра у структурі теорії мовленнєвої діяльності.

Під *лексичною компетентністю молодшого школяра* ми розуміємо здатність учня до мотиваційної, когнітивної, практичної, рефлексивної та поведінкової лексичної діяльності з опорою на наявність певного запасу слів у межах вікового періоду, адекватне використання лексем, доречне вживання образних висловів, приказок, прислів'їв, фразеологічних зворотів.

Мотиваційна лексична діяльність молодшого школяра об'єднується у три взаємопов'язані групи діяльностей:

Безпосередньо-спонукальна мотиваційна діяльність, що базується на емоційних проявах особистості, на позитивних чи негативних емоціях: яскравість, новизна лексичного матеріалу; цікаве викладання лексичного матеріалу, привабливість особистості вчителя; бажання отримати похвалу, нагороду (за виконане завдання), побоювання отримати негативну оцінку, покарання, страх перед учителем, батьками, небажання бути об'єктом обговорення в класі тощо.

– Перспективно-спонукальна мотиваційна діяльність, що ґрунтується на розумінні значущості лексичних знань української мови як навчального предмета. Усвідомлення того, що від багатства

лексичного запасу й уміння активно і вдало ним користуватись залежить якість мовлення особистості й успішність її спілкування з іншими людьми (вступ до інституту, вибір професії тощо.), сподівання на отримання в перспективі нагороди, розвиток почуття обов'язку й відповідальності.

– Інтелектуально-спонукальна мотиваційна діяльність, підґрунтям якої є отримання задоволення від самого процесу пізнання; інтерес до лексичних знань, допитливість, намагання розширити свій культурний рівень, оволодіти лексичними уміннями і навичками, захопленість самим процесом вирішення навчально-пізнавальних завдань.

– Когнітивна лексична діяльність молодшого школяра спрямована на збагачення словника, тобто засвоєння нових слів та нових значень слів, що раніше учням були не відомі; уточнення словника, тобто поглиблення розуміння вже відомих слів, з'ясування відтінків у значенні між синонімами, добір антонімів, аналіз багатозначності; активізація словника, тобто використання якомога більшої кількості слів у мовленні кожного учня, введення слів у речення, засвоєння сполучуваності слів з іншими словами, використання їх у конкретному тексті; вилучення нелітературних слів, що вживаються іноді молодшими школярами, виправлення помилок у наголошуванні та вимовлянні слів.

– Практична лексична діяльність молодшого школяра спрямована на накопичення в пам'яті учнів значної кількості слів з усвідомленням усіх відтінків їхнього значення та експресивного забарвлення; формування вмінь активно користуватися власним словниковим запасом, тобто швидко й точно добирати слова для побудови речень і текстів.

– Рефлексивна лексична діяльність молодшого школяра націлена на аналіз учнями явищ власної мовленнєвої діяльності, коректування, вдосконалення власних висловлювань. З-поміж основних рефлексивних процесів важливими є: самостійне знаходження своїх лексичних помилок і знаходження лексичних помилок у текстах товаришів, критична самооцінка лексики власного мовлення й оцінка мовлення інших учнів, інтерпретація власного мовлення й інтерпретація інших зразків мовлення.

– Поведінкова лексична діяльність молодшого школяра спрямована на активне користування власним словниковим запасом і слідкуванням за чистотою українського мовлення у спілкуванні з однолітками, вчителями, батьками, колективом; формування здатності долати мовленнєві стереотипи, передбачати мовленнєві ситуації.

Досягнення останніх десятиліть в лінгвістиці, прагмалінгвістиці, семіотиці й особливо – психолінгвістиці (О. Леонтьєв, М. Жинкін, О. Шахнарович, Ю. Красіков та ін.), надають для методики викладання української мови величезні можливості, які, на жаль, ще мало використані стосовно початкової школи. Вивчення особливостей породження мовлення (текстотворення), засноване на виключно науковій базі, з опорою на основні мовленнєвознавчі одиниці дозволить не лише формувати й розвивати лексичну компетентність учнів, але й позитивно позначиться на формуванні лексичних, граматичних, орфографічних, загальних мовленнєвих умінь.

Як відомо, мовна здібність – одне з ключових понять психолінгвістики, введене О. Леонтьєвим, розглядається як **функціональна система, що формується в процесі онтогенетичного розвитку в діяльності спілкування** [1]. Психолінгвісти вважають, що рівні мовної здібності відповідають рівням системи мови, зокрема, виділяють фонетичний, лексичний, граматичний, семантичний рівні в механізмі мовленнєвої діяльності. Головна психолінгвістична закономірність формування лексичної компетентності полягає в тому, що дитяче мовлення, а значить і мовна здібність, **розвиваються на основі формування граматичних і семантичних узагальнень** в процесі предметної діяльності та спілкування. Мовна здібність розглядається як ієрархічно організована система одиниць і правил їх функціонального використання [2].

Той факт, що в основі мовної здібності лежить семантичний компонент, визначив в якості одного з найважливіших в побудові методики формування лексичної компетентності молодших школярів **семантичний принцип**, це по-перше. По-друге, зумовив виділення найбільш значущого напрямку в методиці формування лексичної компетентності в початковій школі – роботу над словом в єдності його значення (лексичного та граматичного), форми та функції. Вказівка Л. Виготського на особливу роль значення слова у формуванні мислення учнів підтвердила нашу думку про те, що головною проблемою формування лексичного запасу і граматичної будови мовлення молодших школярів є проблема створення методики роботи над значенням слова, з огляду на закономірності засвоєння рідної мови. У цьому випадку ми поділяємо лексикоцентричну позицію в психолінгвістичній теорії М. Жинкіна та його моделі породження мовлення.

Ми виходимо з того, що мовна здібність як ієрархічно організована система елементів і правил їх функціонального використання розвивається в ході навчання мови. Її компоненти – фонетичний, лексичний, граматичний, семантичний – відповідають певним рівням мови, але не тотожні їм і є "результатом відображення і узагальнення відповідних одиниць мови і правил їх функціонування" [2: 132]. Формування компонентів мовної здібності у процесі розвитку лексичної компетентності доцільно будувати на основі навчання номінативним і комунікативним одиницям мови – *слово, словосполучення, речення та текст* – за умови провідної ролі слова та тексту. Це відповідає прийнятому

в лінгвістиці функціональному підходу до вивчення одиниць мови. Інтеграційною категорією, що об'єднує вивчення названих одиниць, є, відповідно до структури мовної здібності, *семантика* вказаних одиниць мови [2].

Запас теоретичних знань молодших школярів, повинен включати знання деяких мовленнєвознавчих понять і умінь оперувати ними. Швидкий розвиток наукових досліджень в галузі теорії тексту вимагає мінімізувати з навчальною метою теоретичний матеріал в даній галузі (з урахуванням вікових особливостей учнів початкової школи на основі принципу наступності та перспективності навчання) і створити науково обгрунтовану та методично виправдану систему вправ і засобів навчання щодо формування лексичної компетентності молодших школярів.

Одне з найважливіших питань методичної системи формування лексичної компетентності молодшого школяра – питання про одиницю навчання. При виборі основних одиниць навчання ми виходили, з одного боку, з розглянутої вище психолінгвістичної моделі породження мовленнєвого висловлювання, а з іншого боку – з лінгвістичних поглядів академіка В. Виноградова. Його вчення про слово, словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле є лінгвістичною базою для виділення названих одиниць і обрання їх в якості дидактичних одиниць методичної системи, що розробляється нами. При цьому для нас істотно, що "в теорії Виноградова в центрі вивчення мови стоїть, з одного боку, слово як головна одиниця мовної системи, з іншого боку, – текст в усій його складності..." [3].

Виділимо той факт, що різні лінгвістичні школи виділяють різні типи мовних одиниць, що питання про статус складного синтаксичного цілого (ССЦ) як одиниці мови ще залишається відкритим, ми спираємося на функціональну класифікацію, згідно якої виділяються номінативні, комунікативні й одиниці будови мови [4].

З методичною метою ми, відповідно до таких функцій мови, як комунікативна та номінативна, обираємо в якості основних дидактичних одиниць навчання *слово і словосполучення* (номінативні), *речення та текст* (комунікативні). Ми поділяємо думки тих сучасних авторів, які вважають текст вищою комунікативною одиницею мови, і наслідуючи їх, використовуємо терміни "складне синтаксичне ціле, надфразова єдність, текст як синоніми [4]".

Термін *висловлювання* ми вживаємо для позначення усного тексту, спираючись на те, що "при функціональному підході висловлювання визначається як мовленнєва одиниця, яка може бути рівною *реченню*, але розглядається в мовленні, у безпосередньому співвідношенні з ситуацією" [5].

Методично доцільним є введення в зміст навчання таких мовленнєвознавчих понять, як *текст, смислові типи тексту, тема і основна думка тексту*, а також глибше, ніж в традиційній методиці, вивчення поняття *слово, словосполучення, речення, мовлення, висловлювання* (з урахуванням їх функцій). Ці поняття вводяться на основі визначень, які не можуть бути ідентичними запропонованим в теоретичних дослідженнях із лінгвістики, оскільки їх орієнтація дещо інша. Для початкової школи необхідно адаптувати визначення відповідно до вікових особливостей учнів, а також спираючись на принцип градуальності (поступового ускладнення відомостей про поняття від класу до класу, залежно від етапу навчання).

Наявність жорсткої системи породження граматичних одиниць дозволила вченим говорити про граматичну будову мовлення, а отже і про методичні шляхи його формування і розвитку (М. Львов, Г. Фомічова). Проте, *про словник, про лексичний запас в методиці прийнято говорити як про систему, суміжну з поняттям лексичної системи в лінгвістиці*, в деякому розумінні абстрактну. Зокрема, дані психолінгвістичних досліджень свідчать про наявність жорсткої структури породження і в смислових одиницях, наприклад, *лексичних* [6]. Відомості про існування сховища семантичної інформації у свідомості людини стійких семантичних одиниць в механізмі породження мовлення є у багатьох дослідженнях.

Ці висновки дозволяють нам ввести в методичну термінологію поняття *лексико-граматичної будови мовлення* натомість громіздкого вислову "*лексичний запас і граматична будова мовлення*". Розмежування цих двох понять, прийняте в методичній науці, пояснюється підвищеною увагою, що приділяється вивченню окремих сторін методики мовленнєвої роботи, проте цей процес має бути єдиним процесом формування лексико-граматичної будови мовлення, так само як об'єктивно єдині два процеси породження мовлення – семантизація і граматиалізація, смислоутворення і формоутворення.

Одним з етапів породження мовлення є етап лексичної і граматичної структуризації висловлювання у внутрішньому мовленні. Він є головним в структурі мовленнєвого акту. Його механізм забезпечує процеси, що протікають одночасно (за О. Леонтьєвим, М. Жинкіним), – вибір слів для побудови висловлювання і шикуння їх у межах граматичних структур (граматичне оформлення висловлювання, в психолінгвістиці – граматиалізація). Розгляд питань збагачення лексико-граматичної будови мовлення молодших школярів здійснюється нами з позицій психолінгвістики, що висуває постулатом наявність алгоритмів породження мовлення, тобто ступенів, або рівнів, породження яких, за Ю. Красіковим, п'ять [6]. При цьому основними одиницями побудови є *слово, словосполучення, речення та текст*. Теорія формування лексико-граматичної будови мовлення, що розробляється нами – спирається передусім на ці

одиниці мови, які забезпечують породження висловлювань і є смислоутворювальними одиницями мовлення.

Особливу значущість, у зв'язку з цим, набуває питання про мовленнєві лексичні і граматичні помилки. Розвиток психолінгвістики дозволив уточнити ставлення до мовленнєвих помилок як до необхідної складової частини мовленнєвої діяльності: підтримуючи гомеостаз мовної системи, вони відіграють позитивну роль у функціонуванні мови [7: 111]. При породженні мовленнєвого висловлювання, оскільки це процес творчий, помилки завжди можливі, їх існування не можна виключити. Методична проблема полягає як в їх зменшенні та попередженні до акту виявлення, так і у виправленні після усного висловлювання, а також в усуненні шляхом редагування письмового тексту. Домогтися абсолютно безпомилкового мовлення – завдання нереальне, оскільки помилки властиві людській діяльності взагалі і мовленнєвій – зокрема.

Дидактичний принцип відповідності змісту навчання віковим можливостям учнів, принцип доступності і посиленості реалізуються нами при створенні системи формування лексичної компетентності молодшого школяра в спеціфічному принципі *градуальності*. Цей принцип ми розуміємо як той, що найбільш відповідає одній із закономірностей мовленнєвого розвитку учнів (за Л. Федоренко), а саме: зона актуального і зона найближчого розвитку дітей (Л. Виготський) створюють малу і велику перспективи в системі навчання. Мовлення розвивається, якщо зміст навчання, його методи і прийоми враховують градацію між зоною найближчого і зоною актуального розвитку дитини. Врахування вікових можливостей, етапу навчання і міри розвиненості мовлення дітей – усе це входить в поняття *принципу градуальності*, який ми поклали в основу формування лексичної компетентності молодших школярів. Під градуальністю ми розуміємо розмежування системи навчання на декілька комплексів засобів, методів, форм, прийомів одного типу, орієнтованих на різні етапи навчання, з поступовим нарощуванням обсягу знань, з ускладненням їх характеру і форм подання залежно від класу навчання, рівня навченості та розвиненості мовлення учнів.

Принцип градуальності є важливим чинником розвитку мовлення дітей в умовах різноманітності програм з української мови в початковій школі, він створює ґрунт для реалізації дидактичного принципу наступності та перспективності між дошкільним вихованням, початковим навчанням і навчанням в середній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Шахнарович А. Место семантического компонента в языковой способности. Семантика языковых единиц и текста : [лингвист. и психолингвист. исслед.] / Шахнарович А. – М., 1979. – С. 5–18.
2. Шахнарович А. Языковая способность : [лингвистический энциклопедический словарь] / А. Шахнарович. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 617.
3. Красиков Ю. В. Лингвистические параметры исследования письменного текста : автореф. дис. на получение науч. степени докт. фил. наук : спец. 10.02.01. "Русский язык" / Ю. В. Красиков. – М., 1990. – 51 с.
4. Шахнарович А. Детская речь : [лингвистический энциклопедический словарь] / А. Шахнарович. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 131–132.
5. Гак В. Г. Структура слова как компонент семантической структуры высказывания / В. Г. Гак // Семантическая структура слова : Психолингвистические исследования. – М. 1971. – С. 78–96.
6. Красиков Ю. В. Алгоритмы порождения речи / Красиков Ю. В. – Орджоникидзе : Ир, 1990. – 240 с.
7. Красиков Ю. В. Теория речевых ошибок / Красиков Ю. В. – М. : Наука, 1980. – 124 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Shakhnarovich A. Mesto semanticheskogo komponenta yazykovoy sposobnosti. Semantika yazykovikh yedinit i teksta [The Place for Semantic Component in a Language Ability. The Semantics of Language Units and Text] : [Linguisticheskie i psichologicheskie issledovaniya] / A. Shahnarovich. – M., 1979. – S. 5–18.
2. Shahnarovich A. Yazikovaia sposobnost' [The Language Ability] : [linguisticheskiy encyclopedicheskiy slovar' / A. Shahnarovich – M. : Sov. entsyklopediia, 1990. – S. 617.
3. Krasikov Y. V. Linguisticheskie parametry issledovaniia pis'mennogo teksta [Linguistic Parameters of the Study of the Written Text] : avtoref. diss. na polucheniye nauch. stepenia doctora fil. nauk : spets. 10.02.01. "Russkiy yazik" / Y. V. Krasikov. – M., 1990. – 51 s.
4. Shahnarovich A. Detskaia rech' [Children's Speech] : [lingvisticheskiy encyclopedicheskiy slovar'] / A. Shahnarovich. – M. : Sov. encyclopedia, 1990 – S.131–132.
5. Gak V. G. Struktura slova kak komponent semanticheskoy struktury vyskazivaniy [Structure of a Word as a Component of the Semantic Structure of the Utterance] / Gak V. G. // Semanticheskay struktura slova : Psicholinguisticheskiye issledovaniy [The Semantic Structure of the Word : Psycholinguistic Research]. – M., 1971. – S. 78–96.
6. Krasikov Y. V. Algoritmy porozhdeniya rechi [Algorithms of Speech Production] / Y. V. Krasikov. – Ordzhonikidze Ir., 1990. – 240 s.
7. Krasikov Y. V. Theoria rechevikh oshybok [The Theory of Speech Errors] / Y. V. Krasikov. – M. : Nauka, 1980. – 124 s.

Сиранчук Н. М. Процесс формирования лексической компетентности младшего школьника в структуре теории речевой деятельности.

В статье отражен и научно обоснован процесс формирования лексической компетентности младшего школьника в структуре теории речевой деятельности. Научно доказано понятие "лексико-грамматическое строение речи". Определены самые эффективные принципы относительно построения методики формирования лексической компетентности на функциональной основе. Понятие "лексической компетентности младшего школьника" значительно шире понятия лексические знания, умения и навыки, поскольку концентрирует в себе направленность личности (мотивацию, ценностные ориентиры и др.), ее способность преодолевать стереотипы, предусматривать речевые ситуации, гибкость мышления; характер – самостоятельность, целенаправленность, волевые качества. Лексическая компетентность младшего школьника рассматривается как одно из интегрирующих качеств личности ученика, которая дает возможность сознательно и творчески определить и осуществлять собственную жизнь, развивать свою индивидуальность, достигать успешной, оптимальной жизнедеятельности.

Ключевые слова: лексическая компетентность младшего школьника, семантический принцип обучения, градуальный принцип обучения, языковая способность, лексико-грамматическое строение речи.

Siranchuk N. M. The Process of Forming Junior Pupils' Lexical Competence in the Structure of the Speech Theory Activity.

The article deals with the process of forming junior pupils' lexical competence in the structure of the speech theory activity. The most effective principles of the lexical competence method forming on a functional basis are determined. The concept of "lexico-grammatical structure of speech" is analyzed in the article. Much attention is paid to the development of human abilities. Moreover, speaking and creative abilities are individuality-psychological peculiarities of a personality.

As for indicators of well-developed speaking creative abilities in junior pupils we mean the skills they use in speech (phonetic-word-building: alliteration and different prefixes with emotion shade; suffixes that denote roughness and petting-lexical-semantic indicators: polysemantic words, synonyms, antonyms, homonyms); -syntactical indicators: proverbs, sayings, winged words, phraseology (idioms); -stylistic devices: epithet, simile, metaphor, personification, hyperbole; -stylistic figures- theoretical questions; the elements of intonation emphasizes.

In primary classes the girls' lexical competence is bigger than the boys' one. There are some indicators which established the level of speaking development and creative abilities in primary classes. They are: phonetic, lexically-semantic, syntactic and stylistic devices; stylistic figures: rhetorical questions on the elements of intonation expression. We can't separate these indicators from general communicative competence. The lexical competence depends on the environmental influence and as for this competence the potentialities are socially conditioned.

Therefore, lexical competence is related to the special and intellectual abilities which person's individual-psychological peculiarities, which are the conditions for successful realization of speaking and creative action.

Key words: junior pupils' lexical competence, Semantic principle of learning, the gradual principle of learning, language capability, lexico-grammatical structure of speech.